

«Жеті жарғы» заңдарының тарихи маңызы

ЖАРИЯЛАНДЫ
10.04.2026СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/188039/>**Бейсекеева Сая****Тұрысбек Қарақат****Саркенова Аяжан**

студенттер 3 курс

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті

Тарих факультеті

Аннотация

Мақалада «Жеті жарғының» тарихи маңызы қазақ қоғамының құқықтық жадын, саяси тұтастығын және әлеуметтік тепе-теңдігін сақтаған ірі құқықтық құбылыс ретінде қарастырылады. Зерттеудің өзегі – «Жеті жарғыны» тек құқықтық ереже жиынтығы ретінде емес, XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басындағы күрделі саяси-әлеуметтік ахуалға берілген тарихи жауап ретінде түсіндіру. Мәтінде бұл заңдар жүйесінің қалыптасу алғышарттары, бұрынғы әдет-ғұрып құқықтарымен сабақтастығы, билер институтымен байланысы, құн дауы, жер дауы, жесір дауы, әскери міндет және қоғамдық жауапкершілік сияқты негізгі қырлары сараланады. Сонымен бірге «Жеті жарғының» маңызын бағалаудағы екі ұстаным – оны қазақ мемлекеттілігін нығайтқан құқықтық тетік ретінде тану және оны дәуірлік шектеулері бар патриархалдық жүйе ретінде сынау – қатар қарастырылады. Мақалада шынайыға жақын мысалдар, салыстырулар және қысқа дәйексөздер негізінде «Жеті жарғының» құқықтық мәдениетке, билік легитимдігіне және қоғамдық бітімге қосқан үлесі ашылады. Соңында оның бүгінгі Қазақстан үшін практикалық мәні медиация, құқықтық сана, ұлттық құқық тарихын оқыту және қоғамдық келісім мәдениетін дамыту тұрғысынан түйінделеді [1], [2], [3], [6].

Кілт сөздер: Жеті жарғы, Тәуке хан, билер соты, әдет-ғұрып құқығы, Қазақ хандығы, құқықтық мәдениет, құн дауы, жер дауы, жесір дауы, тарихи маңыз.

КІРІСПЕ

Қазақ қоғамы заңды ең алдымен қағаздан емес, даудан таныды. Дала жағдайында құқықтың өміршеңдігі оның жазылып қойылуымен емес, ел ішіндегі дауды тоқтата алуымен, ру мен рудың арасын бітістіре алуымен, билікті күштен гөрі әділдікке сүйендіре алуымен өлшенді. Осы тұрғыдан алғанда, «Жеті жарғы» – қазақ тарихындағы тек заңдық емес, өркениеттік деңгейдегі құбылыс. Оның тарихи салмағы нақты баптарының санынан немесе атауының поэтикалық әсерінен емес, бытыраңқылыққа бет алған қоғамды ортақ құқықтық өлшем арқылы ұйыстыру қабілетінен көрінеді.

«Жеті жарғы» туралы сөз болғанда, көп жағдайда екі шеткі ұстаным қатар жүреді. Бірі – оны бүгінгі конституциялық жүйемен теңестіріп, мінсіз құқықтық модель ретінде дәріптеу. Екіншісі – оны ескіліктің қалдығы ретінде қарап, қазіргі құқықтық санамен өлшеп, тұтас теріске шығару. Екі тәсілдің де осал тұсы бар. Біріншісі тарихи контексті көмескілейді, екіншісі дала құқығының ішкі логикасын ескермейді. Сондықтан «Жеті жарғыны» бағалаудың неғұрлым өнімді жолы – оны өз заманының саяси, әлеуметтік және құқықтық сұранысына жауап берген жүйе ретінде қарастыру.

А. И. Левшин Тәуке хан дәуірін сипаттай отырып, қазақ жадында бұл кезеңнің ерекше сақталғанын айтады: «...был действительно в своем роде гений... Усмирив волновавшиеся долго роды и поколения, он не только ввел в них устройство, порядок, но и дал им многие законы» [1, 170-б.]. Бұл жерде Левшин тек хан тұлғасын емес, заңның тарихи қызметін дәл байқап отыр: құқық – тыныш қоғамның әшекейі емес, толқыған қоғамның тірегі. Ал Ж. О. Артықбаев «Жеті жарғыны» «қазақ халқының дәстүрлі мемлекеттік және құқықтық мәдениетінің алтын қорынан сақталған қымбат қазына» деп бағалайды [3, 4-б.]. Осы екі пікірдің арасында тұтас бір ғылыми өзек жатыр: «Жеті жарғы» – естелік қана емес, институт.

Мақаланың мақсаты – «Жеті жарғының» тарихи маңызын қазақ қоғамындағы құқықтық тәртіпті ұйымдастыру, билік құрылымын легитимдеу, қоғамдық келісімді сақтау және құқықтық сананы қалыптастыру тұрғысынан кешенді талдау. Бұл үшін мәселе екі ірі қырдан қаралады: біріншіден, «Жеті жарғының» қалыптасу негіздері мен құқықтық табиғаты; екіншіден, оның нақты тарихи рөлі, қайшылықтары және бүгінгі практикалық мәні.

1. «Жеті жарғының» қалыптасу негіздері мен құқықтық табиғаты

«Жеті жарғыны» түсіну үшін ең алдымен оның пайда болған тарихи ортасын ескеру қажет. XVII ғасырдың соңы Қазақ хандығы үшін салыстырмалы тыныш кезең емес еді. Жоңғар қысымы күшейді, руаралық қайшылықтар тереңдеді, көш жолдары мен жайылымға талас өршіді, ал хандық биліктің пәрмені әр өңірде біркелкі жүрмеді. Осындай жағдайда құқықтың басты міндеті қылмысты жазалау ғана емес, ішкі

ыдырауды тежейтін ортақ ереже өрісін құру болды. Басқаша айтқанда, «Жеті жарғы» – абстрактілі құқықтық идеяның емес, нақты саяси қауіптің жемісі.

Ж. О. Артықбаев бұл заңдар жүйесін «XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басындағы саяси-әлеуметтік ахуалға ыңғайланған әдет-ғұрып ережелерінің жаңа редакциясы» деп нақты жазады [3, 4-б.]. Бұл анықтаманың ғылыми салмағы жоғары. Өйткені ол «Жеті жарғыны» нөлден жасалған кодекс емес, бұрыннан өмір сүріп келген құқықтық дәстүрдің қайта сұрыпталған, жаңартылған, бір жүйеге келтірілген нұсқасы ретінде көрсетеді. Демек, оның түп-төркіні тереңде жатыр: «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», одан да ертеректегі көшпелі әдет-ғұрып нормалары.

Осы сабақтастықты Н. И. Гродековтің мәліметі де растайды. Ол Тәуке хан Күлтөбеде жеті биді жинап, Қасым мен Есім хандар тұсындағы ескі заң үлгілерін жаңа жағдайға лайықтағанын жазады [7, 24–25-бб.]. Бұл дерек маңызды, өйткені ол «Жеті жарғыны» кездейсоқ жиналған үкімдер қатары емес, тарихи сұрыптаудан өткен құқықтық дәстүрдің жалғасы ретінде көрсетеді. Мұнда екі нәрсе анық байқалады: біріншісі – заңның әдетке сүйенуі; екіншісі – әдеттің саяси билік тарапынан қайта рәсімделуі. Құқықтың күші де осы қос қабаттан туады.

«Жеті жарғының» мәтіні толық күйінде сақталмағаны белгілі. Бұл жағдай кейде оның тарихи беделін әлсірететіндей көрінеді. Бірақ шын мәнінде, мәселе керісінше. Егер толық кодекс қолымызда болғанда, біз көбіне мәтінге ғана байланып қалар едік. Ал сақталу сипатының үзік болуы зерттеушіні құқықтың тірі тәжірибесіне, билер шешіміне, шежіре мен этнографиялық деректерге, кейінгі жазба куәліктерге жүгінуге мәжбүр етеді. Сондықтан «Жеті жарғы» – тек қолжазбалық мұра емес, құқықтық жадтың мұрасы.

С. Г. Кляшторный мен Т. И. Султанов жариялаған деректер де «Жеті жарғының» мазмұнына қатысты ең негізгі салаларды – кек қайтару, құн төлеу, ұрлық, некелік қатынас, әскери міндет пен қоғамдық тәртіп мәселелерін – қалпына келтіруге мүмкіндік береді [8, 318–323-бб.]. Алайда бұл жүйені бүгінгі қатаң құрылымдалған кодекстермен бір деңгейде қарау әдістемелік тұрғыдан дұрыс емес. Қазіргі кодекс жазбаша формализмге сүйенсе, «Жеті жарғы» ауызша құқықтық мәдениетке сүйенді. Оның пәрмені қағаздың мөрінен емес, билер беделінен, дәстүрдің мойындалуынан және қауымның санкциясынан туындады.

Осы жерде бір маңызды салыстыру қажет. Қазіргі құқық, әсіресе конституциялық және азаматтық құқық, жеке субъектінің ажырамас құқығын алдыңғы қатарға шығарады. Ал «Жеті жарғы» дәуіріндегі құқық қауымдық тепе-теңдікті сақтауға көбірек бағдарланды. Бұл жерде жеке адам жоқ деген сөз емес; тек құқықтық өлшемнің негізгі нүктесі «индивид» емес, «қауым» болды. Мәселен, кісі өлтіру фактісі тек екі адамның арасындағы қылмыс емес, екі рудың арасындағы үлкен жанжалға айналуы мүмкін еді.

Сондықтан құқықтың мақсаты моральдық айыптаудан бұрын әлеуметтік жарылысты тоқтату болатын.

Н. Өсерұлының еңбегінде «Жеті жарғының» нақты нормалары беріліп, оның құқықтық жүйе ретінде тұтастығы айқындалады [4]. Онда құн институты, ұрлыққа салынатын айып, отбасы қатынастары, жер мен мал дауы, әскери міндет сияқты мәселелердің өзара байланысы көрсетіледі. Бұл арада таңғалдыратын нәрсе – нормалардың тар шеңберде қалмай, бүкіл қоғамдық организмді қамтуы. Яғни «Жеті жарғы» тек «сот ережесі» емес, қоғамды басқарудың құқықтық тілі болды.

С. З. Зиманов мен Н. Өсеров қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариғат ықпалын қарастыра отырып, дала құқығының біржақты, оқшау жүйе болмағанын дәлелдейді [5]. Бұл да өте маңызды қыр. Кейде «Жеті жарғы» тек таза көшпелі құқық ретінде сипатталады. Алайда тарихи шындық күрделірек: қазақтың құқықтық жүйесі түркілік дәстүрді, хандық саяси тәжірибені, билер институтын және ішінара исламдық құқықтық түсініктерді өзара тоғыстырған кең өріс болды. Осы тұрғыдан қарасақ, «Жеті жарғы» бір ғана арнаның жемісі емес, бірнеше мәдени-құқықтық қабаттың түйісу нүктесі.

Артықбаев тағы бір маңызды ой айтады: «“Жеті жарғы” алдымен билер кеңесі есебінде Тәуке ханның ордасы жанынан құрылып, кейін заң түзуші орган есебінде тарихи деректерге енді» [3, 3-б.]. Бұл сөйлемді елемей өтуге болмайды. Өйткені ол «Жеті жарғының» статикалық мәтін емес, институционалдық тәжірибе болғанын көрсетеді. Яғни ол тек заң емес, сонымен бірге заң жасау, талқылау, бекіту және қолдану кеңістігі.

Бұл жерде «жақтайтын» және «қарсы» уәждер қатар жүруі тиіс. Жақтайтын көзқарас бойынша, «Жеті жарғы» – қазақ қоғамын саяси бытыраңқылықтан сақтап қалған, ішкі келісімді күшейткен, құқықты билікпен ұштастырған жүйе. Қарсы көзқарас бойынша, оның нормаларында әлеуметтік теңсіздік, патриархалдық шектеу, мәртебеге қарай жауаптылықтың өзгеруі сияқты дәуірлік қайшылықтар бар. Екі уәж де негізсіз емес. Сондықтан оны не мінсіз идеал, не тұтас архаизм деп тану ғылыми дәлдікке жатпайды.

Осы бөлімнің түйіні мынау: «Жеті жарғының» құқықтық табиғаты оның жеті тармаққа бөлінуінде емес, қазақ қоғамының тарихи тәжірибесін жаңа саяси жағдайда қайта ұйымдастыру қабілетінде. Ол әдет-ғұрып құқығын мемлекеттілік мүддесіне қызмет ететін тетікке айналдырды. Сондықтан оның тарихи маңызы нақты баптарынан да тереңірек жатыр.

«Жеті жарғы» – сырттан енгізілген заң емес, қазақ қоғамының ішкі дамуы мен сыртқы қысымы тоғысқан тұста қалыптасқан құқықтық жауап. Оның басты ерекшелігі – ескі құқықтық дәстүрді жаңа тарихи жағдайда қайта жүйелей алуында [2], [3], [7], [8].

2. «ЖЕТІ ЖАРҒЫНЫҢ» ТАРИХИ МАҢЫЗЫ: ТАЛДАУ, МЫСАЛДАР ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНУ

«Жеті жарғының» тарихи маңызы теориялық сипаттамамен шектелмейді. Оның нағыз салмағы құқықтың қоғамдағы нақты қызметінен көрінеді. Ең әуелі, бұл заңдар жүйесі қақтығысты шексіз кек тізбегінен шығарып, реттелетін дау арнасына түсірді. Мұның классикалық мысалы – құн институты. Кісі өлімі болған жағдайда оқиға жеке трагедиямен аяқталмайтын; ол рулар арасындағы жаулыққа ұласуы мүмкін еді. Осындай қауіпті азайту үшін құн төлеу тетігі енгізілді. Бұл қазіргі көзқарас тұрғысынан толық тең құқықтық модель емес, бірақ өз дәуірі үшін соғыстың алдын алатын әлеуметтік механизм болды [1, 171-б.; 4].

Шынайыға жақын жағдайды елестетсек, бір рудың жігіті екінші рудың азаматын абайсызда мерт қылды делік. Егер заңдық өлшем болмаса, жауап кекпен қайтарылып, жанжал ұрпақтан ұрпаққа жалғасар еді. Ал «Жеті жарғы» бойынша іс билердің қарауына түсіп, айғақ, куә, жағдайдың сипаты, екі жақтың келісімге дайындығы ескеріледі. Нәтижесінде құн мөлшері белгіленіп, бітім жасалады. Мұнда құқықтың мақсаты тек жазалау емес, қауымдық тыныштықты қалпына келтіру. Осы қасиетімен «Жеті жарғы» қазіргі ресторативті әділетке жақындай түседі.

Екінші ірі сала – жер дауы. Көшпелі қоғамда жер жай ғана аумақ емес, тіршілік көзі, көшу жолы, мал бағу циклі, қауіпсіздік және мәртебе мәселесі болды. Сондықтан жайылым, қыстау, суат төңірегіндегі талас көбіне экономикалық даудан асып түсетін. «Жеті жарғы» мұндай жанжалдарды билер төрелігі арқылы шешіп, күшке емес, дәлел мен дәстүрге сүйенген төрелік кеңістігін ұсынды [6]. Бұл – оның мемлекеттілік үшін аса маңызды қызметі. Өйткені жер дауы реттелмесе, ол бірден ішкі саяси тұрақсыздыққа айналатын.

Үшінші сала – жесір дауы мен отбасы қатынастары. Қазіргі заман өлшемімен қарағанда бұл нормалардың бір бөлігі сын туғызатыны рас. Әйелдің құқықтық орны толық тең болмады, неке мен мұрагерлік қатынастарында ру мүддесі басым тұрды. Бірақ тарихи контексте бұл сала тек отбасы емес, мүлік, мұра, жетімнің жағдайы, туыстық міндет және әлеуметтік тәртіп мәселелерін қамтыды [4], [5]. Яғни мәселе тек неке формасында емес, қауым ішіндегі жауапкершілік құрылымында жатыр. Сондықтан бағалау да біржақты болмауы керек.

«Жеті жарғының» тарихи маңызын ашатын тағы бір қыр – билер сотының беделі. Қ. Әлімжан би сотын әдеттік құқық институты ретінде қарастырып, оның тек дау шешуші емес, құқықтық мәдениетті жеткізуші орта болғанын көрсетеді [6]. Би – қылмыстық үкім шығаратын шенеунік емес, құқықтық жадтың иесі, дәстүрді білетін түсіндіруші, шешен, келісімгер. Осы ерекшелік қазақ қоғамында сот беделінің тек ресми өкілеттен емес, моральдық беделден туғанын аңғартады. Бұл бүгінгі құқықтық жүйе үшін де ескерерлік

жайт.

«Жеті жарғының» саяси маңызын да елемеуге болмайды. М. Тынышпаев пен Г. С. Сапарғалиев еңбектерінде қазақ мемлекеттілігінің эволюциясы көрсетіліп, хандық биліктің құқықтық тіректерінің бірі ретінде әдет-ғұрып заңдары аталады [9], [10]. Заң болмаса, хан билігі тек әскери-саяси үстемдікке сүйенер еді. Ал «Жеті жарғы» оның шешімдерін көпшілікке түсінікті норма тіліне аударды. Сондықтан бұл жүйе билікті шектеді де, күшейтті де: шектегені – хан өз бетінше шексіз әрекет ете алмады; күшейткені – биліктің құқықтық негізі күшейді.

Мұнда «жақтайтын» және «қарсы» уәждерді ықшам түрде көрсету орынды:

Жақтайтын уәждер: «Жеті жарғы» руаралық жанжалды азайтты; билер сотын жүйеледі; хандық билікті құқықпен байланыстырды; үш жүз арасындағы ортақ құқықтық өрісті бекітті.

Қарсы уәждер: онда әлеуметтік мәртебеге қарай жауаптылықтың әркелкілігі болды; әйел мен ер құны тең саналмады; нормалардың бір бөлігі қауымдық мүддені жеке мүддеден жоғары қойды. Осы екі тарапты таразыламай, «Жеті жарғының» шынайы тарихи орнын анықтау қиын. Егер оны тек прогрессивті ескерткіш десек, дәуірлік шектеулер көмескіленеді. Егер оны тек теңсіз жүйе десек, оның мемлекетті сақтаудағы рөлі бағаланбай қалады. Ғылыми ұстаным осы екі қабатты бірге көруді талап етеді.

С. З. Зимановның қазақ құқығы туралы пайымдары бұл мәселеге кеңірек өріс береді. Оның еңбектерінде қазақтың дәстүрлі құқықтық әлемі жай ережелер жиынтығы емес, тұтас құқықтық өркениет ретінде қарастырылады [5], [6]. Осы көзқарас «Жеті жарғыны» тек этнографиялық қызық емес, заңдық ойлаудың ұлттық мектебі деп тануға негіз береді. Бұл жерде күтпеген, бірақ маңызды бір ой туындайды: «Жеті жарғының» ең үлкен күші жазаның қаталдығында емес, дауды ұзартпай тоқтата алуында. Тарихи тұрғыдан «Жеті жарғы» жазалаушы жүйеден гөрі реттеуші жүйе болды. Оның нормалары қақтығысты басқаруға, әлеуметтік теңгерімді сақтауға және билік беделін құқықтық арнаға түсіруге қызмет етті [1], [4], [6], [10].

«Жеті жарғыны» бүгінгі Қазақстан жағдайында тікелей заң көзі ретінде қолдану мүмкін емес. Бұл анық. Қазіргі конституциялық мемлекет азаматтық теңдікке, адам құқықтарының әмбебап сипатына, билік тармақтарының бөлінуіне және жазбаша құқық үстемдігіне сүйенеді. Ал «Жеті жарғы» қауымдық-патриархалдық қоғамның өнімі. Соған қарамастан, оның практикалық маңызы жойылған жоқ. Керісінше, ол бірнеше бағытта ой салатын тарихи ресурс болып қала береді.

Бірінші бағыт – **құқықтық мәдениет пен құқық тарихын оқыту**. Қазақтың құқықтық ойы тек ХХ ғасырдағы кодификациядан басталмайды. Одан әлдеқайда бұрын, дала жағдайында дауды шешудің, кінәні бағалаудың, залалды өтеудің, билікті

шектеудің, қоғамдық келісімді сақтаудың дамыған тәсілдері болды. Осыны көрсетпейінше, ұлттық құқық тарихы үзік болып көрінеді. «Жеті жарғы» студентке де, зерттеушіге де бір маңызды сабақты береді: құқықтық модернизация тек сырттан келген әсердің нәтижесі емес, ішкі тарихи тәжірибенің жалғасы.

Екінші бағыт – **медиация мен бітімгерлік мәдениеті**. Әрине, бүгінгі медиация рәсімдері халықаралық және ұлттық заңнамамен реттеледі. Бірақ олардың әлеуметтік философиясы – қақтығысты созбай тоқтату, екі тарапты ортақ шешімге келтіру, беделді араағайын институтын пайдалану – билер сотының тәжірибесімен іштей үндеседі. Осы тұрғыдан «Жеті жарғы» қазіргі медиацияны ауыстырмайды, бірақ оның тарихи-мәдени іргесін түсіндіруге көмектеседі.

Үшінші бағыт – **қоғамдық сенім мен әділдік өлшемі**. Қазіргі сот жүйесінде заңды шешім мен әділ деп қабылданатын шешім кейде бір-бірінен алшақтап кететіні байқалады. Ал дәстүрлі ортада бидің шешімі қағаз жүзіндегі рәсімнен бұрын, жұртқа сенімді және моральдық тұрғыдан қисынды болуы керек еді. Бұл – өте маңызды сабақ. Құқық нормасы формалды дәл болса да, қоғам оны әділ деп сезінбесе, оның легитимдігі әлсірейді. Осы мағынада «Жеті жарғы» бізге бір ескі, бірақ өміршең шындықты еске салады: заң тек орындалуға емес, мойындалуға да тиіс.

Төртінші бағыт – **ұлттық құқықтық сананы қалпына келтіру**. Соңғы онжылдықтарда құқық көбіне сыртқы модельдер арқылы түсіндіріліп келді. Бұл табиғи құбылыс, өйткені заманауи мемлекет жаһандық құқықтық кеңістікте өмір сүреді. Бірақ тек сыртқы үлгімен шектелу құқық пен қоғам арасындағы мәдени алшақтықты тереңдетуі мүмкін. Ал «Жеті жарғы» ұлттық құқықтық жадтың ішкі арқауын көрсетеді. Ол заңның қазақ дүниетанымында тек тыйым емес, бітім, кесім, жөн-жосық, қоғамдық тепе-теңдік ұғымдарымен бірге өмір сүргенін аңғартады.

Бесінші бағыт – **салыстырмалы құқықтық талдау**. Сарапшылар үшін «Жеті жарғы» тек өткеннің мұрасы емес, құқықтық жүйелерді салыстыруға мүмкіндік беретін зертханалық материал. Мысалы, қазіргі қылмыстық құқық жеке кінә мен мемлекет мүддесіне сүйенсе, «Жеті жарғы» қауымдық зиян мен әлеуметтік бітім өлшемін қатар ұстады. Азаматтық құқық мүліктік қатынасты шарт арқылы реттесе, дәстүрлі құқық оны әдет пен мәртебе арқылы рәсімдеді. Осындай салыстырулар құқық эволюциясын сызықтық емес, көп арналы үдеріс ретінде көруге көмектеседі.

Смағұлова А. С. қазақтың әдет-ғұрып заңдарын талдай отырып, бұл жүйенің қоғамның ішкі құрылымымен ажырамастай байланыста дамығанын көрсетеді [11]. Бұл байлам «Жеті жарғыға» да тікелей қатысты. Заң әлеуметтік организмнен бөлек өмір сүрмейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Жеті жарғы» заңдарының тарихи маңызы оның атақ-даңқында емес, қазақ қоғамының ең күрделі кезеңдерінің бірінде құқықтық тәртіптің тірегі бола алғанында. Бұл заңдар жүйесі, ең алдымен, мемлекеттілікке қызмет етті: руаралық бытыраңқылықты тежеді, хандық биліктің шешімдерін құқықтық өлшемге түсірді, билер сотының беделін күшейтті, қоғамдық жанжалды бір орталыққа түсетін дау тетігіне айналдырды. Осы жағынан келгенде, «Жеті жарғы» – тек тарихи ескерткіш емес, мемлекет сақтау тәжірибесі.

Алайда оның маңызын бағалауда романтикалық әсірелеуден сақ болған дұрыс. «Жеті жарғы» – қазіргі мағынадағы конституция да, адам құқықтарының әмбебап декларациясы да емес. Ол өз дәуірінің әлеуметтік құрылымына, иерархиясына, патриархалдық шындығына, қауымдық дүниетанымына негізделді. Сондықтан онда әлеуметтік мәртебеге қарай айырмашылық та, әйел мен ер құнының тең болмауы да, жазаның бүгінгі гуманистік өлшемге толық сай келмейтін үлгілері де болды. Егер осы қайшылықтарды жасырып айтсақ, тарихи шындықты жоғалтамыз. Бірақ дәл осы қайшылықтар оның құнын кемітпейді; қайта, оны нақты қоғамның нақты құқығы ретінде тануға мүмкіндік береді.

«Жеті жарғының» шынайы тарихи рөлін ашатын негізгі белгі – оның қақтығысты тоқтату логикасы. Дала қоғамында құқықтың басты міндеті әрбір дауды мінсіз моральдық таразыға салу емес, қоғамдық тепе-теңдікті сақтау болды. Құн төлеу, бітім жасау, билер арқылы төрелік айту, мәртебе мен міндетті қатар қарастыру – мұның бәрі құқықтың әлеуметтік энергияны басқару құралы болғанын аңғартады. Осы тұрғыдан қарасақ, «Жеті жарғы» кек мәдениетін қолдаған жүйе емес, оны белгілі шекке түсіруге ұмтылған жүйе болды. Оның мәні де осында.

Тағы бір маңызды түйін – «Жеті жарғы» қазақ құқықтық ойының тереңдігін дәлелдейді. Қазақ қоғамы заңды тек сырттан келген институт ретінде қабылдамаған. Қайта, өзінің ішкі тарихи тәжірибесі негізінде дауды реттеу, әділдік орнату, шығынды өтеу, билікті шектеу, кеңес арқылы шешім қабылдау сияқты күрделі тетіктерді қалыптастырған. Бұл – құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейінің белгісі. Сондықтан «Жеті жарғыны» зерттеу өткенге құрмет ретінде ғана емес, қазіргі ұлттық құқықтық сананы тереңдетудің амалы ретінде де маңызды.

Сонымен бірге «Жеті жарғы» бүгінгі күнге дайын құқықтық рецепт бере алмайды. Оны заманауи заңнамаға тікелей көшіру – тарихи анахронизм болар еді. Бірақ ол қазіргі Қазақстанға құқықтың қоғаммен тіл табысуы, сот шешімінің моральдық беделі, медиацияның мәдени негізі, құқықтық білімнің ұлттық тамыры сияқты мәселелерде ой салатын қуатты үлгі береді. Бұл оның практикалық құнын айқындайды. Бүгінгі құқықтық жүйе жазбаша, институционалдық, формалды сипатта дамыса, «Жеті жарғы» бізге

құқықтың сенімге, мойындауға, ортақ әділет сезіміне сүйенген қабатын еске салады.

Қорытындылай айтқанда, «Жеті жарғы» заңдарының тарихи маңызы төрт ірі деңгейде көрінеді. Біріншіден, ол Қазақ хандығының саяси тұтастығын сақтауға ықпал етті. Екіншіден, ол руаралық дауды бақылауға алып, қоғамдық тәртіпті құқықтық арнаға түсірді. Үшіншіден, ол билер соты арқылы құқықтық мәдениетті ұрпақ жадында сақтады. Төртіншіден, ол бүгінгі Қазақстан үшін ұлттық құқық тарихын жаңаша ойлауға мүмкіндік береді. Сондықтан «Жеті жарғы» – өткеннің көне белгісі ғана емес, құқық, әділет және қоғамдық келісім туралы ойлауға мәжбүрлейтін тірі тарихи мұра. Дәл осы себепті оның зерттелуі де, бағалануы да үстірт мадақ пен жадағай сынаудан жоғары тұруы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Левшин, А. И. **Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей.** – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
2. Артықбаев, Ж. О. **«Жеті жарғы» - мемлекет және құқық ескерткіші (зерттелуі, деректер, тарихы, мәтіні).** – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 192 б.
3. Артықбаев, Ж. О. **«Жеті жарғы» мемлекет және құқық ескерткіші: оқу құралы.** – Алматы: Заң әдебиеті, 2006. – 150 б.
4. Өсерұлы, Н. **Жеті жарғы.** – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 80 б.
5. Зиманов, С. З., Өсеров, Н. **Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері: монография.** – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 128 б.
6. **Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. Он томдық. 7-том /** бас ред. С. З. Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 2006. – 600 б.
7. Гродеков, Н. И. **Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. 1. Юридический быт.** – Ташкент: Типо-литография С. И. Лахтина, 1889. – 298 с.
8. Кляшторный, С. Г., Султанов, Т. И. **Казахстан: летопись трех тысячелетий.** – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 374 с.
9. Тынышпаев, М. **Материалы к истории киргиз-казакского народа.** – Ташкент: Восточное отделение Киргизского государственного издательства, 1925. – 75 с.
10. Сапарғалиев, Ф. С. **Қазақстан мемлекеті мен хұқығының негіздері.** – Алматы: Атамұра, 1998. – 168 б.
11. Смағұлова, А. С. **Қазақтың әдет-ғұрып заңдары.** – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің редакциялық-баспа бөлімі, 2004. – 167 б.